

Spoleczne reprezentacje gospodarki rynkowej

Małgorzata Niesiobędzka*

Katedra Psychologii, Uniwersytet w Białymstoku

SOCIAL REPRESENTATIONS OF THE MARKET ECONOMY

This article reports the results of an empirical investigation of the social representations of free market economy. Social representations are defined as a consensual universe of thoughts, images and ideas, which are socially created and socially communicated to form part of a „common consciousness”. Two kinds of questionnaires were used: one open format and the other (in a second stage) closed-format. In the study took part 171 subjects from private and state firms. Subjects were asked to give associations to the word „free market”, to indicate social groups connected with free market and to estimate the importance of given factors forming this kind of economy. The way of understanding of the economic phenomenon and attitudes toward free market were investigated too. Two representations were elicited: Market and Unfamiliar. The study confirmed the relationship between kind of representation and an area of economic experience. Most of people employed in private firm shared Market representation, whereas Unfamiliar representation was anchored in group of state workers.

Zapoczątkowana przez program Balcerowicza reforma gospodarcza zmieniła sposób funkcjonowania gospodarki. Zmienił się nie tylko mechanizm gospodarczy, ale również sposób rozumienia, analizy i interpretacji procesów ekonomicznych. Zachodzące w Polsce zmiany zarówno natury politycznej jak i ekonomicznej stwarzają wyjątkową szansę poznania towarzyszącym tym przemianom zmian mentalnych, zmian świadomości. Obserwowane zmiany mentalne stanowią ważny przyczynek do budowania nowego ładu społecznego opartego na nowych zasadach politycznych i ekonomicznych. Zmiany postaw wobec pracy, polityki ekonomicznej pozostają w ścisłym związku z wprowadzanymi zasadami demokracji (Detombe, 1993). Powodzenie zmiany ustroju w kierunku gospodarki rynkowej i demokratycznych zasad organizacji państwa zależy od zmian zarówno w sferze instytucji jak i zmian w sferze świadomości, zmian poznawczych. Rozumienie istoty zachodzących zjawisk gospodarczych wydaje się istotnym warunkiem uczestnictwa w procesach przemiany, budzenia się aktywności różnych grup społecznych

(Dąbek, 1999). Prezentowane badania włączają się w szeroki nurt badań zainspirowanych potrzebą poznania opracowań mentalnych zmieniającej się rzeczywistości (Biela, 1993; Pietras, 1993; Górniak-Duroze, 1993; Balawajder, Popiołek, 1993; Mądrycki, 1993).

Przyjętą perspektywą teoretyczną jest teoria reprezentacji społecznych, która próbuje określić i zrozumieć zachowanie jednostki poprzez lokowanie podmiotu w jego społecznym i kulturowym środowisku. Koncepcja reprezentacji społecznych Moscovici (1981, 1982, 1984, 1988, 1992; Golam, Moscovici, 1991, 1994, 1995) została oparta na pojęciu „reprezentacji zbiorowych” Durkheima. Zmiana nazwy nie polega jedynie na zmianie etykiety, ale przede wszystkim jest zmianą perspektywy. Moscovici odrzuca klasyczny sposób definiowania reprezentacji zbiorowych poprzez ukazywanie ich w opozycji do reprezentacji indywidualnych. Zależnie od typu relacji między członkami grupy przedstawia trzy możliwe sposoby, dzięki którym reprezentacje stają się społeczne. Reprezentacje mogą być zatem podzielane przez wszystkich członków dobrze ustrukturalizowanych grup (partii, narodu) bez konieczności wypracowywania ich przez te grupy. Te hegemoniczne, stałe reprezentacje można określić mianem reprezentacji zbiorowych. Reprezentacje

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Małgorzata Niesiobędzka, Katedra Psychologii Uniwersytetu Białostockiego, ul. Świerkowa 20, 15-328 Białystok.
E-mail: mniesiob@free.polbox.pl lub mniesiob@poczta.fm.pl

mogą powstawać również na bazie cyrkulacji wiedzy, przekonań podzielanych przez grupy, pozostających ze sobą w mniej lub bardziej ścisłym kontakcie. Będąc rezultatem wymiany i dzielenia zbioru interpretacji czy symboli, wypracowane przez grupy reprezentacje Moscovici nazywa autonomicznymi. Istnieją również reprezentacje generowane w trakcie społecznych konfliktów, będące efektem antagonistycznych relacji między członkami rywalizujących grup.

Moscovici (1984) definiuje społeczne reprezentacje jako idee, myśli, wyobrażenia i wiedzę, którą dzielą członkowie zbiorowości: „zgodne uniwersa myśli, które są społecznie kreowane i komunikowane, tworzące część «wspólnej świadomości»”. Reprezentacje społeczne będąc wspólną wiedzą są pniami, z którego wyrastają teorie wspólnego znaczenia, są „poznawczymi systemami z własną logiką, językiem. Nie reprezentują pojedynczych «opinii o», «wyobrażeń o» czy «postaw wobec», ale są «teoriami» czy też «dziedzinami wiedzy», pozwalającymi na poznanie i ustrukturalizowanie rzeczywistości” (Moscovici, 1993; za Augustinos, 1990).

Według Arbica (1984) społeczne reprezentacje zorganizowane są wokół jądra centralnego – fundamentalnego elementu reprezentacji, który determinuje znaczenie i strukturę reprezentacji. Jądro albo strukturalny rdzeń pełni dwie podstawowe funkcje: kreującą i organizującą; łączy i nadaje znaczenie pozostałym elementom reprezentacji oraz determinuje naturę połączeń między elementami reprezentacji. Jest elementem jednoczącym i stabilizującym reprezentację. Wokół jądra centralnego znajdują się elementy peryferyjne. Nie chodzi przy tym o stopień centralności, elementy peryferyjne są po prostu poza jądrem reprezentacji. Flament (1988) za elementy peryferyjne reprezentacji uznaje schematy bez odwoływania się do konkretnej teorii. Mogą to być schematy w ujęciu Rumelharta i Normana (1978) jak i skrypty Schanka i Abelsona (1977). Elementy peryferyjne pełnią trzy podstawowe funkcje (Flament, 1988). Przede wszystkim mogą być szczegółowymi przepisami dyktującymi postępowanie w konkretnej sytuacji bez konieczności analizowania jej w świetle zasady organizującej. Ukazują zróżnicowanie reprezentacji, ich specyficzne opracowania przez jednostki dzielące daną reprezentację (różnice dotyczące jądra centralnego wskazują na istnienie odmiennych reprezentacji). Trzecia funkcja elementów peryferyjnych wiąże się z dynamiką zmian społecznych reprezentacji. Elementy peryferyjne funkcjonują jako sfera oporu, chroniąca jądro centralne – wszelkie niezgodności, sprzeczności zapisywane są jako transformacje schematów peryferyjnych, nie dotykając bezpośrednio jądra reprezentacji.

Zdaniem Arbica (1984) i Flamenta (1988) transformacje elementów peryferyjnych można rozważać z punktu widzenia częstości ich ujawniania się jak i z perspektywy strukturalnej, gdy element peryferyjny

integruje się z ośrodkiem centralnym lub ewoluuje, stając się elementem centralnym innej reprezentacji (Aissani, Bonardi, 1991). Schematy normalne pod wpływem obcych elementów przekształcają się w schematy niezwykłe, zawierające różne typy racjonalizacji, pozwalające czasowo przezwyciężyć sprzeczności. Według Flamenta (1988) nagromadzenie się różnorodnych, sprzecznych często racjonalizacji prowadzi do niespójności zarówno wewnątrz jak i międzyosobniczej, której rezultatem jest restrukturalizacja pola reprezentacji. Dynamika przemian pola jest zróżnicowana, nie dotyczy całej populacji jednocześnie, np. u ludzi młodych, z wyższym wykształceniem nowe struktury pojawiają się wcześniej. Przemiana reprezentacji może dokonać się przez rozproszenie jądra centralnego, kiedy każdy z elementów konstytuujących jądro rozwija się zgodnie z własną logiką, stając się w nowym znaczeniu mniej lub bardziej centralną częścią w nowej reprezentacji. Flament przedstawia jeszcze inny rodzaj mechanizmów kierujących przemianami reprezentacji – zmianę praktyki. Będąc efektem przemian w populacji zwierzyny i działań ekologicznych zmiana praktyki łowieckiej zwiększyła wagę istniejących już wcześniej elementów peryferyjnych (tematów ekologicznych), które złączyły się z jądrem (technika polowania), tworząc nowy element centralny – gospodarkę zasobami łowieckimi. „Praktyka jest podstawowym źródłem, o ile nie jedynym, przemiany reprezentacji. Jak się zdaje, łączy się to z uwagą Leroi-Gourhau w *Ewolucji i technice*, że zmiany mentalności są szczególnie łatwe, gdy towarzyszą im zmiany technologiczne, a więc zmiany w praktyce i doświadczeniu” (Flament, 1988, s. 226). Można więc oczekiwać, iż transformacja ustrojowa, przynosząca przekształcenia zarówno natury politycznej jak i ekonomicznej przyczyni się do zmian istniejących reprezentacji, iż wraz z nią pojawią się nowe sposoby poznawczego rozumienia zjawisk ekonomicznych.

Dyskutowana, szczególna rola doświadczenia w powstawaniu reprezentacji ekonomicznych uwidacznia się także w świetle prac nad socjalizacją ekonomiczną dzieci. Zainicjowane przez Roland-Levy (1990) międzynarodowe studia dotyczące rozumowania ekonomicznego, ekonomicznego rozumienia i zajmowanych postaw ekonomicznych ujawniły większą dojrzałość dzieci polskich i algierskich w porównaniu z ich rówieśnikami z innych krajów. W przypadku dzieci polskich niezwykła powszechność i znaczenie tematów ekonomicznych w podejmowanych dyskusjach w rodzinach, mediach, prasie w dobie przekształceń systemowych, sprzyjała rozwojowi wiedzy i rozumowania ekonomicznego (Wosiński, Pietras, 1990). Podobnie większa samodzielność dzieci algierskich przy dokonywaniu zakupów, ich wcześniejsze uczestnictwo w wymianie handlowej w znaczący sposób przyspieszyło rozwój ekonomiczny (Leiser i in., 1990). Z kolei specyfika warunków ekonomicznych Jugosławii sprawiła, iż poziom wiedzy

ekonomicznej badanych dzieci był niski, dotyczył bowiem tych aspektów funkcjonowania gospodarki, które nie miały odniesienia w gospodarce narodowej, były zdaniem Zabukovec i Polic (1990) bardziej typowe dla gospodarek rozwiniętych.

Przedstawione wyniki studiów międzynarodowych potwierdziły znaną z prac Danzinger (Lea i in., 1987) i Sutton (1962) rolę doświadczenia jako kluczowego czynnika rozwoju ekonomicznego. W przeprowadzonych przez Sutton badaniach dotyczących rozumienia pojęcia pieniędzy, możliwości ich zdobywania i gromadzenia jedyną zmienną różnicującą w sposób istotny poziom dojrzałości ekonomicznej było własne doświadczenie. W przeciwieństwie do zdobytego doświadczenia ani wiek, poziom inteligencji czy warunki społeczno-ekonomiczne nie wpływały na stopień dojrzałości ekonomicznej.

Przyjmując, iż praktyczne doświadczenie jednostki jest jednym z mechanizmów kształtujących społeczne reprezentacje zjawisk ekonomicznych można oczekiwać, że zróżnicowanie reprezentacji odzwierciedli różnicę doświadczeń między grupami. W przypadku osób zatrudnionych w firmach, których funkcjonowanie oparte jest na zasadach rynkowych, istotnym źródłem informacji o procesach zachodzących na polskiej scenie ekonomicznej może być zdobyte w miejscu pracy doświadczenie. Zmiana praktyki, której efektem jest wzrost kontroli poznawczej, powinna prowadzić do budowania reprezentacji, które charakteryzuje bardziej poprawne rozumienie istoty zjawisk ekonomicznych, większy stopień złożoności. Z kolei, można przypuszczać, iż powstające głównie na bazie przekazywanych przez środki masowego przekazu informacji reprezentacje powinny cechować trudności z określeniem istoty zjawisk ekonomicznych, ich przyczyn oraz ujmowanie nowych zjawisk ekonomicznych w kategoriach zagrożenia.

PYTANIA BADAWCZE

Prezentowane badania mają charakter eksploracyjny. Zmierzają w kierunku wyłonienia reprezentacji wolnego rynku oraz ustalenia grup dzielących wspólne reprezentacje analizowanego zjawiska ekonomicznego. Podstawowe pytania badawcze dotyczyły następujących kwestii:

1. Jaka jest zawartość oraz struktura reprezentacji wolnego rynku?
2. Które zmienne i w jakim stopniu odpowiadają za zróżnicowanie reprezentacji badanego zjawiska ekonomicznego?
3. Czy wyłonione reprezentacje wolnego rynku zakotwiczone są w grupach różniących się obszarem doświadczeń ekonomicznych?

METODA

MATERIAŁ

W niniejszym badaniu narzędziem służącym do poznania reprezentacji wolnego rynku był kwestionariusz, którego wersja ostateczna powstała na podstawie mających charakter otwartej badań pilotażowych. W zastosowanym podczas pierwszej fazy badania kwestionariuszu typu otwartego, proszono osoby badane, aby podały własne rozumienie zjawisk ekonomicznych, wskazały grupy społeczne, na funkcjonowanie których mają wpływ wymienione zjawiska oraz określiły przyczyny tych zjawisk. Kwestionariusz zawierał również prośbę o przywołanie skojarzeń przymiotnikowych. Otwarty charakter pierwszej fazy badania pozwolił uniknąć nie tylko pułapki przypisywania osobom badanym własnego spojrzenia na zmieniającą się gospodarkę Polski, ale również umożliwił poznanie faktycznego sposobu rozumienia zjawisk ekonomicznych. Kwestionariusz typu zamkniętego, skonstruowany na bazie analizy zawartości i analizy frekwencji odpowiedzi uzyskanych podczas pierwszej fazy, został użyty w drugiej fazie badania. Kwestionariusz składał się z V części. Część I zawierała prośbę o przywołanie skojarzeń, np. „Z czym się Panu(i) kojarzy słowo wolny rynek? Proszę wymienić od 5 do 10 słów, które przychodzą Panu(i) na myśl.” W części II osoby badane określały znaczenie przyczyn wolnego rynku. W tym celu przedstawiono listę możliwych przyczyn, których wagę należało oszacować na 5-punktowej skali typu Likerta. W części III osoby badane szacowały stopień wpływu zjawiska ekonomicznego na funkcjonowanie członków 11 grup społecznych. Część IV zawierała różne sposoby rozumienia zjawiska. Zadanie osób badanych wiązało się z oceną stopnia ich poprawności. Część V pozwalała na studiowanie zajmowanych postaw wobec obiektu reprezentacji. W tym celu posłużono się dyferencjałem semantycznym, którego skale opracowano na podstawie uzyskanych w pierwszej fazie badania danych.

OSOBY BADANE

Badania objęły łącznie 348 osób. W fazie pierwszej udział wzięło 178 osób. Byli to zarówno pracownicy zatrudnieni w sferze budżetowej oraz prywatnej, osoby te różniły się także poziomem wykształcenia. Zróżnicowanie grupy badawczej, która wzięła udział w tej fazie badania pozwoliło uniknąć pułapki przypisania dominującego w określonej grupie sposobu rozumienia zjawisk ekonomicznych członkom pozostałych grup społecznych. W fazie drugiej uczestniczyły 193 osoby. W analizie uwzględniono jednak tylko dane pochodzące z 171 kwestionariuszy. W przypadku 22 osób wypełnione przez nich kwestionariusze zawierały liczne braki (całkowite pominięcia niektórych części kwestionariusza

lub brak danych osobowych). Przedstawiona poniżej charakterystyka grupy badawczej dotyczy osób, od których uzyskano pełne dane – 171. 51% z nich było pracownikami firm państwowych, 49% pracowało w firmach prywatnych. Większość osób zdobyła wykształcenie średnie 55%. Dyplomy wyższych uczelni posiadało 33% osób. Tylko 12% uczestników miało wykształcenie podstawowe. Kobiety stanowiły ponad połowę respondentów – 60%. Wśród uczestników badania dominowały osoby w przedziale wiekowym od 31 do 44 lat (63%).

WYNIKI

Łączna liczba wszystkich skojarzeń podanych przez osoby badane wynosiła 708. Mając na uwadze niską częstość większości podanych skojarzeń, która nie przekroczyła progu 5% przeprowadzono klasyfikację użytych przez respondentów słów do 6 kategorii. Tabela 1 zawiera uszeregowane kategorie wraz z częstością ich występowania oraz skojarzenia, które uzyskały najwyższą częstość w danej kategorii.

Osoby badane zdecydowanie łączyły wolny rynek z Konkurencją. Kategoria ta, podobnie jak w przypadku danych surowych, osiągnęła najwyższą częstość – 25%. Kolejne kategorie, które uzyskały zbliżoną częstość ujawniły tendencje osób badanych do koncentrowania się na zmianach, jakie przyniosła transformacja gospodarki nakazowo-rozdzielczej w gospodarkę rynkową: poprawę jakości, modernizację, wzrost dochodów, wzbudzenie inicjatywy, ruch cenowy, swobodę i wolność (kategorie Rozwój, Ceny i Swoboda). Wolny rynek posiadał nie tylko pozytywne oblicze w oczach osób badanych. Czasami kojarzony był z bałaganem, oszustwem, przekupstwem, kombinacjami, aczkolwiek kategoria grupująca te słowa (Chaos) osiągnęła zdecydowanie najniższą częstość.

Spośród różnych procedur służących do studiowania reprezentacji w prezentowanym badaniu wykorzystano analizę skupień metodą k-średnich (QUICK CLUSTER z pakietu statystycznego SPSS), odpowiednią do badania zbiorów danych o dużej liczbie przypadków. Celem przeprowadzonej analizy było połączenie zbioru przypadków w homogeniczne klastry, grupy. O liczbie skupień (reprezentacji) decydowała zarówno analiza dendrogramów ukazujące miejsce, w którym wystąpił wyraźny skok w dystansach między skupieniami jak i logiczna analiza uzyskanych wyników. Przeprowadzona analiza skupień pozwoliła na wyłonienie dwóch reprezentacji wolnego rynku (Tabela 2).

Większość osób badanych (95%) podzieliła drugą reprezentację, w której najwyższą średnią osiąga sposób definiowania wolnego rynku jako możliwość podjęcia działalności dla każdego ($M = 4.24$). Do wiodących czynników kształtujących gospodarkę wolnorynkową zaliczono: konkurencję ($M = 4.69$), swobodę w ustalaniu

cen ($M = 4.22$) oraz zniesienie monopolu ($M = 4.16$). Prawa rządzące gospodarką wolnorynkową wpływają na funkcjonowanie biznesmenów ($M = 4.52$), przedsiębiorców ($M = 4.51$) oraz osób bogatych ($M = 4.23$). W mniejszym stopniu obejmują swoim zasięgiem grupy rządzące ($M = 3.84$), chłopów ($M = 3.47$), inteligencję ($M = 3.37$), robotników ($M = 3.12$), młodzież ($M = 3$) i osoby biedne ($M = 2.89$). Osoby podzielające tę reprezentację sytuują siebie wśród grup, których wolny rynek dotyczy w umiarkowanym stopniu ($M = 3.81$). Zajmowane postawy wobec wolnego rynku są raczej pozytywne, średnie ocen na wszystkich typach skal osiągają wartości zbliżone do 4.

Tabela 1

Kategorie słów łączonych z wolnym rynkiem i ich częstość

Kategoria (skojarzenia)	Częstość
Konkurencja (konkurencja, rywalizacja, brak monopolu)	25%
Ceny (ceny, obniżka cen, wysokie ceny)	18%
Rozwój (poprawna jakość, działanie, inicjatywa, zmiany, rozwój, nowe technologie, wzrost produkcji, szansa, duże dochody, wymienialność złotych)	18%
Swoboda (swoboda, wolność, brak odgórnego nadzoru, dowolność)	14%
Handel (sprzedaż, klient, sklep, rabat, prowizja, kupno, targowanie się, różnorodność towaru, obrót)	13%
Chaos (chaos, bałagan, kombinacje, oszustwa, przekupstwo, spekulacja, wyzysk, szara strefa)	6%
Pozostałe	6%

Najwyższą średnią uzyskały kategorie: Konkurencja (rywalizacja, brak monopolu; $M = .76$), Ceny (obniżka cen, wysokie ceny; $M = .55$), Rozwój (inicjatywa, zmiany, rozwój, poprawa jakości, nowe technologie, szansa, bogactwo; $M = .55$). Najniższą średnią uzyskały skojarzenia związane z kategorią Chaos (strata, kombinacje, oszustwa, bubel, chytryść; $M = .21$).

Osoby podzielające tę reprezentację akcentują możliwości, jakie pojawiły się wraz ze zmianą systemu gospodarczego. Transformacja gospodarki w znacznym stopniu wpłynęła na funkcjonowanie większości grup społecznych, w tym również osób podzielających tę reprezentację. Wymienione czynniki oraz pozytywna ocena wolnego rynku na skalach dyferencjału semantycznego i wysoka średnia skojarzeń łączących wolny rynek z Rozwojem zdecydowały o nazwaniu reprezentacji Prynykowaną.

Tabela 2
Spoleczne reprezentacje wolnego rynku

Zmienne	Skupienie 1 (średnie – M)	Skupienie 2 (średnie – M)	F
Czynniki kształtujące gospodarkę wolnorynkową:			
– zniesienie monopolu	2.13	4.16	30.88
– konkurencja	2.63	4.69	55.95
– brak ingerencji państwa w gospodarkę		1.88	3.68
21.41			
– kryzys ekonomiczny	2.88	2.72	.13
– swoboda ustalania cen na swoje towary i usługi	2.38	4.22	26.15
Grupy:			
– robotnicy	1.88	3.12	7.15
– biznesmeni	2.88	4.52	21.63
– inteligencja	2.13	3.37	10.02
– bogaci	3.00	4.23	9.28
– wszyscy	2.63	3.35	3.66
– chłopci	2.38	3.47	5.42
– przedsiębiorcy	2.88	4.51	31.98
– biedni	1.88	2.89	3.58
– grupy rządzące	2.63	3.84	6.71
– młodzież	2.38	3.00	1.71
– ja	1.88	9.81	19.61
Definicje wolnego rynku:			
– oparcie działalności gospodarczej na prawach rynku bez ingerencji państwa	2.13	4.16	30.88
– wszyscy kupują i sprzedają za ile chcą	2.88	4.16	30.88
– możliwość podjęcia działalności dla każdego	2.63	4.16	30.88
Postawy wobec wolnego rynku:			
– dobry – zły	3.75	3.99	.58
– korzystny – niekorzystny	4.13	3.94	.32
– potrzebny – niepotrzebny	3.88	4.16	.89
– uczciwy – nieuczciwy	2.50	2.91	1.37
– duży – mały	3.13	3.52	1.73
– wysoki – niski	3.25	3.37	.18
– powszechny – jednostkowy	3.00	3.62	3.91
– wzbogacający – zubażający	3.63	3.58	.01
– aktywny – bierny	3.75	3.71	.01
– planowy – przypadkowy	3.00	3.03	.00
– konieczny – niekonieczny	3.75	3.92	.24
– rozwijający – ograniczający	3.63	4.09	2.00
Skojarzenia			
– Konkurencja	.38	.76	6.08
– Swoboda	.25	.44	1.07
– Rozwój	.25	.55	2.69
– Handel	.25	.42	.88
– Chaos	.13	.21	.32

Pierwszą z wyłonionych reprezentacji podziela mniejszość osób badanych – jedynie 5%. Reprezentację tę cechuje brak wyraźnego sposobu definiowania wolnego rynku – każda z podanych definicji została odrzucona (wartości średnie poniżej trzech). Zarówno brak ingerencji państwa w gospodarkę ($M = 1.88$), zniesienie monopolu ($M = 2.13$), swoboda w ustalaniu cen ($M = 2.38$) jak i konkurencja ($M = 2.63$) zostały odrzucone jako istotne czynniki kształtujące gospodarkę wolnorynkową. Transformację polskiej gospodarki z gospodarki socjalistycznej w gospodarkę rynkową odczuły w niewielkim stopniu jedynie osoby bogate ($M = 3.00$). Członkowie pozostałych grup społecznych, zwłaszcza inteligencja ($M = 2.13$), osoby biedne ($M = 1.88$) i robotnicy ($M = 1.88$) pozostają poza kręgiem tych zmian – ich przemiany te nie dotyczą. Osoby dzielące tę reprezentację lokują siebie wśród grup nie mających związku z przemianami gospodarczymi.

Ocena wolnego rynku na skalach dyferencjału semantycznego jest umiarkowanie pozytywna (większość średnich osiąga wartości powyżej 3). Wolny rynek oceniony został jako raczej dobry, potrzebny, korzystny, wzbogacający, konieczny, rozwijający, pobudzający aktywność. Najczęściej kojarzono go z Cenami ($M = .50$) i Konkurencją ($M = .38$).

Z jednej strony trudności, które towarzyszyły określeniu zjawiska oraz czynników kształtujących gospodarkę rynkową, brak powiązań między przemianami gospodarczymi a sposobem funkcjonowania większości grup społecznych a z drugiej raczej pozytywna ocena zjawiska sprawiły, iż reprezentację określono jako Obcą.

Mając na uwadze jedynie ilustracyjny charakter testu F w analizie skupień przeprowadzono uzupełniającą analizę dyskryminacyjną. Jej wyniki pozwoliły odpowiedzieć na pytanie, które zmienne i w jakim stopniu decydują o podziale przypadków pomiędzy klastry. W analizie dyskryminacyjnej (MDA z pakietu statystycznego SPSS) członkostwo w skupieniu stanowiło zmienną zależną a zmienne związane z określaniem przyczyn, szacowaniem stopnia, w jakim badane zjawisko dotyczy poszczególnych grup społecznych, oceną na skalach dyferencjału semantycznego oraz typem skojarzeń były zmiennymi niezależnymi. Przedstawiona procedura pozwoliła wyłonić, scharakteryzować oraz określić zasadnicze różnice między wyłonionymi reprezentacjami (Tabela 3).

Współczynnik korelacji kanonicznej pokazuje, iż wartość tej funkcji jest wysoka – 61% wariacji tej funkcji jest wyjaśniane przez zróżnicowanie międzygrupowe, za pozostałe zaś odpowiadają różnice wewnątrzgrupowe. Analiza standaryzowanych współczynników wag dyskryminacyjnych oraz współczynników korelacji zmiennych z funkcją dyskryminującą wskazuje, że obie reprezentacje różnicuje sposób waloryzowania czynników kształtujących gospodarkę rynkową, ocena

Tabela 3
Wyniki analizy dyskryminacyjnej ukazującej różnicowanie wyłonionych reprezentacji wolnego rynku

Zmienne	Skupienie 1 (średnie – M)	Skupienie 2 (średnie – M)
Czynniki kształtujące gospodarkę wolnorynkową:		
– zniesienie monopolu	.35	.23
– konkurencja	.47	.58
– brak ingerencji państwa w gospodarkę		.29
.11		
– kryzys ekonomiczny	-.02	.04
– swoboda ustalania cen na swoje towary i usługi	.32	.17
Grupy:		
– robotnicy	.17	-.06
– biznesmeni	.29	.38
– inteligencja	.20	.11
– bogaci	.19	-.35
– wszyscy	.12	-.08
– chłopci	.14	-.09
– przedsiębiorcy	.35	.36
– biedni	.12	-.00
– grupy rządzące	.16	.16
– młodzież	.08	.05
– ja	.28	.46
Definicje wolnego rynku:		
– oparcie działalności gospodarczej na prawach rynku bez ingerencji państwa	.26	.08
– wszyscy kupują i sprzedają za ile chcą	.04	.08
– możliwość podjęcia działalności dla każdego	.26	.31
Postawy wobec wolnego rynku:		
– dobry – zły	.05	-.19
– korzystny – niekorzystny	-.04	-.43
– potrzebny – niepotrzebny	.06	.04
– uczciwy – nieuczciwy	.07	.11
– duży – mały	.08	.09
– wysoki – niski	.03	-.14
– powszechny – jednostkowy	.12	.17
– wzbogacający – zubażający	-.01	.07
– aktywny – bierny	-.01	-.12
– planowy – przypadkowy	.01	-.19
– konieczny – niekonieczny	.03	.23
– rozwijający – ograniczający	.09	-.10
Skojarzenia		
– Konkurencja	.15	.42
– Swoboda	.06	.12
– Rozwój	.10	.09
– Handel	.06	.43
– Chaos	.04	-.05

Liczba poprawnie sklasyfikowanych osób – 99%

stopnia, w jakim gospodarka wolnorynkowa wpływa na funkcjonowanie biznesmenów, przedsiębiorców oraz osób bogatych. Istnieje wyraźna różnica w postrzeganiu wpływu transformacji na funkcjonowanie własnej osoby – z reprezentacją Obcą wiąże się negacja jakiegokolwiek związku własnej osoby z gospodarką wolnorynkową. Wyłonione reprezentacje różnicuje także sposób definiowania zjawiska. W reprezentacji Prorynkowej wolny rynek rozumiany jest przede wszystkim jako możliwość podjęcia działalności dla każdego, z której skorzystać mogą nie tylko biznesmeni, przedsiębiorcy, grupy rządzące ale również osoby podzielające tę reprezentację. Możliwości te negują osoby podzielające reprezentację Obcą, dla których wolny rynek oznaczać może (w niewielkim stopniu) działalność bez ograniczeń (Tabela 2). Reprezentacje różnicuje również średnia skojarzeń związanych z kategoriami Konkurencja i Handel, aczkolwiek w przeciwieństwie do omawianych wcześniej zmiennych najsilniej korelujących z funkcją dyskryminującą wartości współczynników korelacji obu zmiennych są niskie.

W celu stwierdzenia, czy wyłonione reprezentacje zakotwiczone są w grupach różniących się obszarem doświadczeń ekonomicznych posłużono się zawartym w pakiecie statystycznym SPSS testem Chi-kwadrat do badania niezależności cech (Tabela 4).

Tabela 4
Zakotwiczenie reprezentacji wolnego rynku w grupach społecznych

	Reprezentacja Obca	Reprezentacja Prorynkowa	χ^2
Obszar doświadczeń ekonomicznych			
sektor państwowy	7	80	4.50
sektor prywatny	1	83	$p = .03$
	<i>N</i> = 8	<i>N</i> = 163	

Obszar doświadczeń ekonomicznych jednostki jest zmienną różnicującą rodzaj podzielanych reprezentacji wolnego rynku. Osoby zatrudnione w firmach prywatnych, w porównaniu z osobami zatrudnionymi w firmach państwowych, częściej podzielają reprezentację Prorynkową. Z kolei reprezentacja Obca zakotwiczona jest przede wszystkim w grupie pracowników firm państwowych.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Pojęcie wolnego rynku odnosi się do jednego z wyróżnianych w teorii i funkcjonujących w praktyce systemów ekonomicznych – gospodarki rynkowej, czyli kapitalistycznej (bez wyodrębniania kategorii kapitalizmu

rynkowego i mieszanego). Mimo, iż we współczesnym świecie funkcjonuje wiele odmian systemów ekonomicznych zasadniczą kwestią przy ich porównywaniu pozostaje wybór między kapitalizmem a socjalizmem, którego przesłanką jest charakter podejmowanych decyzji – indywidualnie *vs* zbiorowo (Kamerschen i in., 1993).

Analiza zawartych w kwestionariuszu sposobów rozumienia pojęcia wolny rynek, które w badaniach pilotażowych uzyskały najwyższą częstość, pozwala na wyodrębnienie cech gospodarki decydujących o jej rynkowym bądź nakazowo-rozdzielczym charakterze. Osoby badane wśród czynników kształtujących gospodarkę rynkową wyróżniają konkurencję, brak ingerencji państwa, swobodę w ustalaniu cen – znaczenie których podkreślał m.in. Smith (Kamerschen i in., 1993) w swojej analizie rynku.

Przeprowadzone badania wyłoniły dwie reprezentacje wolnego rynku. Charakterystyka ich zawartości i struktury jest zarazem charakterystyką „stylu myślenia” grup społecznych o określonym aspekcie rzeczywistości, jakim jest życie gospodarcze (Wagner, 1995). Analiza struktury reprezentacji społecznych to poszukiwanie elementów centralnych i peryferyjnych. Podjęta próba identyfikacji charakteru elementów tworzących reprezentacje badanego zjawiska ekonomicznego została oparta na wynikach analizy dyskryminacyjnej. Zastosowana procedura pozwoliła określić elementy, które przede wszystkim różnicowały wyłonione reprezentacje, a tym samym decydowały o ich charakterze (Paez, Echebarria, 1991; Moliner, Tafani, 1997). Zasadnicza różnica między wyłoniłymi reprezentacjami wiązała się ze sposobem waloryzowania czynników kształtujących gospodarkę rynkową oraz oceną stopnia, w jakim wolny rynek wpływa na funkcjonowanie członków wybranych grup społecznych.

Związana z transformacją ustrojową zmiana zasad funkcjonowania firm objęła swoim zasięgiem głównie sektor prywatny, poza sferą wpływu reform pozostawiając zakłady i instytucje utrzymywane przez państwo. Zmiana praktyki w przypadku osób zatrudnionych w firmach prywatnych sprawiła, iż nie tylko starają się one określić istotę nowego ładu gospodarczego ale także podkreślając wiążące się z modelem rynkowym możliwości samodzielnego prowadzenia działalności gospodarczej, odnoszą je w mniejszym lub większym stopniu do członków większości grup społecznych. W przypadku osób zatrudnionych w firmach państwowych niezmienną zasadą działania zaowocowała pojawieniem się trudności w rozumieniu procesu, jego determinant oraz zanegowaniem powiązań między sposobem funkcjonowania osób a wprowadzonym modelem gospodarki.

Wyłonione reprezentacje różnią się także przyjętą płaszczyzną analizy zjawiska. W podzielanej głównie przez osoby zatrudnione w firmach państwowych

reprezentacji Obcej dominuje perspektywa zewnętrzna – stopień wpływu nowego ładu gospodarczego na funkcjonowanie własnej osoby został oceniony jako szczególnie niski ($M = 1.88$). Mając na uwadze przyjętą przez członków tej grupy zewnętrzną płaszczyznę można stwierdzić, iż praca w firmach o niezmiennych zasadach działania może prowadzić do percepcji zjawisk ekonomicznych z pozycji obserwatora, ich komentatora.

LITERATURA

- Augoustinos, M., Innes, J.M. (1990). Towards an integration of social representations and social schema theory. *British Journal of Social Psychology*, 29, 213-231.
- Aissani, Y., Bonardi, C. (1991). Evolution differentielle des elements d'une representation sociale: les apports de l'analyse de similitude. *L'Annee Psychologique*, 91, 397-418.
- Arbic, J.C. (1984). A theoretical and experimental approach to the study of social representations in a situation of interaction. W: R. Farr, S. Moscovici (red.), *Social Representations* (s. 169-183). Cambridge/Paris: Cambridge University Press/Maison des Sciences de l'Homme.
- Balawajder, K., Popiolek, K. (1993). Why people dislike the privatization of their work places? *Polish Psychological Bulletin*, 24, 15-24.
- Biela, A. (1993). Mental Changes and Social Integration Perspective in Europe: Theoretical Framework and Research Strategies. W: A. Biela, (red.), *Protection of Environment: Mental Changes and Social Integration Perspective* (s. 34-46). Lublin: Politechnika Lubelska.
- Dąbek, M. (w druku). Zmienność współczesnej rzeczywistości jako szczególna odmiana trudności poznawczych.
- Detombe, D. (1993). Analysing the post-communist situation with Compram: a method to analyse complex interdisciplinary societal problems. W: A. Biela (red.), *Protection of Environment: Mental Changes and Societal Integration Perspective* (s. 47-56). Lublin: Politechnika Lubelska.
- Flament, C. (1988). Praktyka i poznawcze reprezentacje społeczne. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 221-227.
- Galam, S., Moscovici, S. (1991). Towards a theory of collective phenomena. Consensus and attitude changes in groups. *European Journal of Social Psychology*, 21, 49-74.
- Galam, S., Moscovici, S. (1994). Towards a theory of collective phenomena. II: Conformity and power. *European Journal of Social Psychology*, 24, 481-495.
- Galam, S., Moscovici, S. (1995). Towards a theory of collective phenomena. III: Conflict and forms of power. *European Journal of Social Psychology*, 25, 217-229.
- Gorniak-Duroze, M. (1993). A psychological picture of the Polish Consumer in the changing economic situation. *Polish Psychological Bulletin*, 24, 25-30.
- Kamerschen, D.R., Mc Kenzie, R.B., Nardinelli, C. (1993). *Ekonomia*. Gdańsk: Fundacja Gospodarcza NSZZ „Solidarność”.
- Lea, S.E.G., Tarpy, R.M., Webley, P. (1987). *The individual in the economy. A survey of economic psychology*. Cambridge: University Press.
- Leiser, D., Sevón, G., Levy, D. (1990). Children's economic socialization: summarizing the cross-cultural comparison of ten countries. *Journal of Economic Psychology*, 11, 591-614.

- Małdrzycki, T. (1993). Socioeconomical Changes and Level of Optimism – Pesymism. W: A. Biela (red.), *Protection of Environment: Mental Changes and Social Integration Perspective* (s. 174-180). Lublin: Politechnika Lubelska.
- Moliner, P., Tafani, E. (1997). Attitudes and social representations: A theoretical and experimental approach. *European Journal of Social Psychology*, 27, 678-702.
- Moscovici, S. (1981). On Social Representations. W: J.P. Forgas (red.), *Social Cognition: Perspective on Everyday Understanding* (s. 11-209). London: Academic Press.
- Moscovici, S. (1982). The coming era of representations. W: J.-P. Codol, J.-P. Leyens (red.), *Cognitive analysis of social behaviour* (s. 115-149). The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. W: R. Farr, S. Moscovici (red.), *Social Representations* (s. 3-69). Cambridge/Paris: Cambridge University Press/Maison des Sciences de l'Homme.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of Social Representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211-250.
- Moscovici, S. (1992). The psychology of Scientific Myths. W: M. von Cranach, W. Doise, G. Mugny (red.), *Social Representations and the Social Bases of Knowledge* (s. 3-9). New York: Hofrefe & Huber Publishers.
- Paez, D., Echebarria, A., Valencia, J., Romo, I., San Juan, C., Vergara, A. (1991). AIDS Social Representations: Contents and Processes. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 1, 89-104.
- Pietras, M. (1993). Young Polish People's perception of Unemployment. *Polish Psychological Bulletin*, 24, 31-40.
- Roland-Levy, Ch. (1990). Economic socialization: basis for international comparisons. *Journal of Economic Psychology*, 11, 469-482.
- Rumelhart, D.E., Norman, D.A. (1978). Accertion, tuning and restructuring: Three models of learning. W: J.W. Cotton, R. Klatzky (red.), *Semantic factors in cognition*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Schank, R.C., Abelson, R. (1977). *Scripts, plans, goals and understanding*. Hillsdale.
- Sutton, R.S. (1962). Behavior in the attainment of economic concepts. *Journal of Psychology*, 53, 37-46.
- Wagner, W. (1995). Social representations, group affiliation, and projection: knowing the limits of validity. *European Journal of Social Psychology*, 25, 125-139.
- Wosiński, M., Pietras, M. (1990). Economic socialization of Polish children in different macro-economic conditions. *Journal of Economic Psychology*, 11, 515-528.
- Zabukovec, V., Polic, M. (1990). Yugoslavian children in a situation of rapid economic changes. *Journal of Economic Psychology*, 11, 529-543.